अथ तत्त्वदीपनिबंधः ।

प्रथमं शास्त्रार्थप्रकरणम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

नमो भगवते तस्मै कृष्णायाद्भुतकर्मणे ।
रूपनामविभेदेन जगत् क्रीडति यो यतः ॥ १ ॥
सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः ।
भवांतसंभवा दैवात्तेषामर्थे निरूप्यते ॥ २ ॥
भगवच्छास्त्रमाज्ञाय विचार्य च पुनः पुनः ।
यदुक्तं हरिणा पश्चात् संदेहविनिवृत्तये ॥ ३ ॥
एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव ।
मंत्रोऽप्येकस्तस्य नामानि यानि ।
कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥ ४ ॥
इत्याकलय्य सततं शास्त्रार्थः सर्वनिर्णयः ।
श्रीभागवतरूपं च त्रयं वच्मि यथामति ॥ ५ ॥
वेदांते च स्मृतौ ब्रह्मलिंगं भागवते तथा ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥ ६ ॥
त्रितये त्रितयं वाच्यं क्रमेणैव मयात्र हि ।
वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ॥
समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥ ७ ॥

उत्तरं पूर्वसंदेहवारकं परिकीर्तितम् ।
अविरुद्धं तु यत्त्वस्य प्रमाणं तच्च नान्यथा ॥ ८ ॥
एतद्विरुद्धं यत् सर्वं न तन्मानं कथं च न ।
अथवा सर्वरूपत्वान्नामलीलाविभेदतः । ९ ॥
विरुद्धांशपरित्यागात् प्रमाणं सर्वमेव हि ।
द्वापरादौ तु धर्मस्य द्विपरत्वाद् द्वयं प्रमा ॥१०॥
विरुद्धवचनानां च निर्णयानां तथैव च ।
यज्ञरूपो हरिः पूर्वकांडे ब्रह्मतनुः परे ॥११॥
अवतारी हरिः कृष्णः श्रीभागवत ईर्यते ।
सूर्यादिरूपधृग् ब्रह्मकांडे ज्ञानांगमीर्यते ॥१२॥
पुराणेष्वपि सर्वेषु तत्तद्रूपो हरिस्तथा ।
भजनं सर्वरूपेषु फलसिद्ध्यै तथापि तु ॥१३॥
आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्यया ।
निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धि सगुणा सान्यसेवया ॥१४॥
ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिर्जीवन्मुक्तिरथापि वा ।
ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः ॥१५॥
बुद्धावतारे त्वधुना कलौ तद्वशगाः सुराः ।
नानामतानि विप्रेषु भूत्वा कुर्वन्ति मोहनम् ॥१६॥
यथाकथंचित् कृष्णस्य भजनं वारयंति हि ।
अयमेव महामोहो हीदमेव प्रतारणम् ॥१७॥

यत् कृष्णं न भजेत् प्राज्ञः शास्त्राभ्यासपरः कृती ।
तेषां कर्मवशानां हि भव एव फलिष्यति ॥१८॥
ज्ञाननिष्ठा तदा ज्ञेया सर्वज्ञो हि यदा भवेत् ।
कर्मनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा चित्तं प्रसीदति ॥१९॥
भक्तिनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा कृष्णः प्रसीदति ।
निष्ठाभावे फलं तस्मान्नास्त्येवेति विनिश्चयः ॥२०॥
निष्ठा च साधनैरेव न मनोरथवार्तया ।
स्वाधिकारानुसारेण मार्गस्त्रिधा फलाय हि ॥२१॥
अधुना ह्यधिकारास्तु सर्व एव गताः कलौ ।
कृष्णश्चेत् सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय हि॥२२॥
सर्वेषां वेदवाक्यानां भगवद्वचसामपि ।
श्रौतोऽर्थो ह्ययमेव स्यादन्यः कल्प्यो मतांतरैः ॥२३॥
कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदंति हि ।
ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिनः ॥२४॥
एतन्मतमविज्ञाय सात्विका अपि वै हरिम् ।
मतांतरैर्न सेवंते तदर्थं ह्येष उद्यमः ॥२५॥
प्रपंचो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत् ।
तच्छक्त्याऽविद्यया त्वस्य जीवसंसार उच्यते ॥२६॥
संसारस्य लयो मुक्तौ न प्रपंचस्य कर्हिचित् ।
कृष्णस्यात्मरतौ त्वस्य लयः सर्वसुखावहः ॥२७॥

पंचपर्वा त्वविद्या हि जीवगा मायया कृता ।
आकाशवद्व्यापकं हि ब्रह्म मायांशवेष्टितम् ॥२८॥
सर्वतः पाणिपादांतं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥२९॥
अनंतमूर्ति तद्ब्रह्म स्वविभक्तं विभक्तिमत् ।
बहु स्यां प्रजायेयेति वीक्षा तस्य ह्यभूत् सती ॥३०॥
तदिच्छामात्रतस्तस्माद्ब्रह्मभूतांशचेतनाः ।
सृष्ट्यादौ निर्गताः सर्वे निराकारास्तदिच्छया ॥३१॥
विस्फुलिंगा इवाग्नेस्तु सदंशेन जडा अपि ।
आनंदांशस्वरूपेण सर्वान्तर्यामिरूपिणः ॥३२॥
सच्चिदानंदरूपेषु पूर्वयोरन्यलीनता ।
अत एव निराकारौ पूर्वावानंदलोपतः ॥३३॥
जडो जीवोंतरात्मेति व्यवहारस्त्रिधा मतः ।
विद्याविद्ये हरेः शक्ती माययैव विनिर्मिते ॥३४॥
ते जीवस्यैव नान्यस्य दुःखित्वं चाप्यनीशता ।
स्वरूपाज्ञानमेकं हि पर्व देहेंद्रियासवः ॥३५॥
अंतःकरणमेषां हि चतुर्धाऽध्यास उच्यते ।
पंचपर्वा त्वविद्येयं यद्बद्धो याति संसृतिम् ॥३६॥
विद्ययाऽविद्यानाशे तु जीवो मु(वन्मु)क्तो भविष्यति॥
देहेंद्रियासवः सर्वे निरध्यस्ता भवंति हि ॥३७॥

तथापि न प्रलीयंते जीवन्मुक्तिगताः स्फुटम् ।
आसन्यस्य हरेर्वापि सेवया देवभावतः ॥३८॥

इंद्रियाणां तथा स्वस्य ब्रह्मभावाल्लयो भवेत् ।
आनंदांशप्रकाशाद्धि ब्रह्मभावो भविष्यति ॥३९॥

सायुज्यं वान्यथा तस्मिन्नुभयं हरिसेवया ।
एवं कदाचिद्भगवान् साक्षात् सर्वं करोत्यजः ॥४०॥

कदाचित् पुरुषद्वारा कदाचित् पुनरन्यथा ।
कदाचित् सर्वमात्मैव भवतीह जनार्दनः ॥४१॥

महेंद्रजालवत् सर्वं कदाचिन्मायया$ऽ$सृजत् ।
तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्तामात्रं न वस्तुतः ॥४२॥

वियदादि जगत् सृष्ट्वा तदाविश्य द्विरूपतः ।
जीवांतर्यामिभेदेन क्रीडते स्म हरिः क्वचित् ॥४३॥

अचिंत्यानंतशक्तेस्तद्यदेतदुपपद्यते ।
अत एव श्रुतौ भेदाः सृष्टेरुक्ता ह्यनेकधा ॥४४॥

यथाकथंचिन्माहात्म्यं तस्य सर्वत्र वर्ण्यते ।
भजनस्यैव सिद्ध्यर्थं तत्त्वमस्यादिकं तथा ॥४५॥

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा ॥४६॥

पंचात्मकः स भगवान् द्विषडात्मकोऽभूत्
पंचद्वयीशतसहस्रपरामितश्च ।
एकः समोऽप्यखिलदोषसमुज्झितोऽपि
सर्वत्र पूर्वगुणकोऽपि बहूपमोऽभूत् ॥४७॥
निर्दोषपूर्णगुणविग्रहआत्मतंत्रो
निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ।
आनंदमात्रकरपादमुखोदरादिः
सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा ॥४८॥
तस्य ज्ञानाद्धि कैवल्यमविद्या निवृत्तितः ।
वैराग्यं सांख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे ॥४९॥
पंचपर्वेतिविद्येयं यया विद्वान् हरिं विशेत् ।
सत्त्वसृष्टिप्रवृत्तानां देवानां मुक्तियोग्यता ॥५०॥
तीर्थादावपि या मुक्तिः कदाचित्कस्यचिद्भवेत् ।
कृष्णप्रसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चयः ॥५१॥
सेवकं कृपया कृष्णः कदाचिन्मोचयेत क्वचित् ।
तन्मूलत्वात् स्तुतिस्तस्य क्षेत्रस्य विनिरूप्यते ॥५२॥
तस्मात्सर्वं परित्यज्य दृढविश्वासतो हरिम् ।
भजेत श्रवणादिभ्यो यद्विद्यातो विमुच्यते ॥५३॥
ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा ।
संघातस्य विलीनत्वाद्भक्तानां तु विशेषतः ॥५४॥

सर्वेंद्रियैस्तथा चान्तःकरणैरात्मनापि हि ।
ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृहमेव विशिष्यते ॥५५॥
मोहार्थशास्त्रकलिलं यदा बुद्धेर्विभिद्यते ।
तदा भागवते शास्त्रे विश्वासस्तेन सत्फलम् ॥५६॥
जीवस्त्वाराग्रमात्रो हि गंधवद्व्यतिरेकवान् ।
व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ॥५७॥
आनंदांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्मांडकोटयः ।
प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥५८॥
प्रकाशकं तच्चैतन्यं तेजोवत्त्वेन भासते ॥
न प्राकृतेंद्रियैर्ग्राह्यं न प्रकाश्यं च केनचित् ॥५९॥
योगेन भगवद्दृष्ट्या दिव्यया वा प्रकाशते ।
आभासप्रतिबिंबत्वमेवं तस्य न चान्यथा ॥६०॥
आनंदांशतिरोधानात् तत्तद्वत्त्वेन भासते ।
मायाजवनिकाच्छन्नं नान्यथा प्रतिबिंबते ॥६१॥
तत्र वृत्तेर्द्वासुपर्णाश्रुतेरपि विरुद्ध्यते ।
गुहां प्रविष्टावित्युक्तेर्भगवद्वचनादपि ॥६२॥
जीवहानिस्तदा मुक्तिर्जीवन्मुक्तिर्विरुद्ध्यते ।
लिंगस्य विद्यमानत्वादविद्यायां ततोऽपि हि ॥६३॥
अधिष्ठातुर्विनष्टत्वान्न देहः स्पंदितुं क्षमः ।
प्रारब्धमात्रशेषत्वे सुषुप्तस्येव न व्रजेत् ॥६४॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य शोधितस्यापि युक्तितः ।
न विद्याजनने शक्तिरन्यार्थं तच्च कीर्तितम् ॥६५॥
ब्रह्मणः सर्वरूपत्वमवयुज्य निरूपितम् ।
अलौकिकं तत्प्रमेयं न युक्त्या प्रतिपद्यते ॥६६॥
तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात्परमात्मनः ।
विद्यां प्राप्नोत्युरुक्लेशः क्वचित्सत्ययुगे पुमान् ॥६७।
सर्वज्ञत्वं च तस्येष्टं लिंगं तेजोऽप्यलौकिकम् ।
तत्प्राप्तावपि नो मुक्तिर्जाग्रत्स्वप्नवदुद्भवः ॥६८॥
अविद्याविद्ययोस्तस्माद्भजनं सर्वथा मतम् ।
सच्चिदानंदरूपं तु ब्रह्म व्यापकमव्ययम् ॥६९॥
सर्वशक्ति स्वतंत्रं च सर्वज्ञं गुणवर्जितम् ।
सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितम् ॥७०॥
सत्यादिगुणसाहस्रैर्युक्तमौत्पत्तिकैः सदा ।
सर्वाधारं वश्यमायमानंदाकारमुत्तमम् ॥७१॥
प्रापंचिकपदार्थानां सर्वेषां तद्विलक्षणम् ।
जगतःसमवायि स्यात् तदेव च निमित्तकम् ॥७२॥
कदाचिद्रमते स्वस्मिन् प्रपंचेऽपि क्वचित् सुखम् ।
यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा ॥७३॥
स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ।
यः सर्वत्रैव संतिष्ठन्नंतरः संस्पृशेन्न तत् ॥७४॥

शरीरं तन्न वेदेत्थं योऽनुविश्य प्रकाशते ।
सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि तत् ॥७५॥
अनंतमूर्ति तद्ब्रह्म कूटस्थं चलमेव च ।
विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रयो युक्त्यगोचरः ॥७६॥
आविर्भावतिरोभावैर्मोहनं बहुरूपतः ।
इंद्रियाणां तु सामर्थ्याद्दृश्यं स्वेच्छया तु तत् ॥७७॥
आनंदरूपे शुद्धस्य सत्त्वस्य फलनं यदा ।
तदा मरकतश्याममाविर्भावे प्रकाशते ॥७८॥
चतुर्युगेषु च तथा नानारूपवदेव तत् ।
उपाधिकालरूपं हि तादृशं प्रतिबिंबते ॥७९॥
अथवा शून्यवद्गाढव्योमवद्ब्रह्म तादृशम् ।
प्रकाशते लोकदृष्ट्या नान्यथा दृक् स्पृशेत्परम् ॥८०॥
आत्मसृष्टेर्न वैषम्यं नैर्घृण्यं चापि विद्यते ।
पक्षांतरेऽपि कर्म स्यान्नियतं तत् पुनर्बृहत् ॥८१॥
स एव हि जगत्कर्ता तथापि सगुणो न हि ।
गुणाभिमानिनो ये वै तदंशाः सगुणाः स्मृताः ॥८२॥
कर्ता स्वतंत्र एव स्यात् सगुणत्वे विरुध्यते ।
केचिदत्रातिविमलप्रज्ञाः श्रौतार्थबाधनम् ॥८३॥
कृत्वा जगत्कारणतां दूषयंति हरौ परे ।
अनाद्यविद्यया बद्धं ब्रह्म तत् किल कारणम् ॥८४॥

स्वाविद्यया संसरति मुक्तिः कल्पितवाक्यतः ।
एवं प्रतारणाशास्त्रं सर्वमाहात्म्यनाशकम् ॥८५॥
उपेक्ष्यं भगवद्भक्तैः श्रुतिस्मृतिविरोधतः ।
कलौ तदादरो मुख्यः फलं वैमुख्यतस्तमः ॥८६॥
ज्ञाननाश्यत्वसिद्ध्यर्थं यदेतद्धि निरूपितम् ।
तदन्यथैव संसिद्धं विद्याविद्यानिरूपणैः ॥८७॥
यन्मायिकत्वकथनं पुराणेषु प्रदृश्यते ।
तदैंद्रजालपक्षेण मतांतरमिति ध्रुवम् ॥८८॥
नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ता दृश्यमानासु कुत्रचित् ।
वाचारंभणवाक्यानि तदनन्यत्वबोधनात् ॥८९॥
न मिथ्यात्वाय कल्पंते जगतो व्यासगौरवात् ।
ज्ञानार्थमर्थवादश्चेच्छ्रुतिः सृष्ट्यादिरूपिणी ॥९०॥
अनंगीकरणाद्युक्तं विधिमाहात्म्ययोर्न तत् ।
अपवादार्थ एवैतदारोपो वस्तुतो न हि ॥९१॥
दृढप्रतीतिसिद्ध्यर्थमिति चेत्तन्न युज्यते ।
मुख्यार्थबाधनं नास्ति कार्यदर्शनतः श्रुतेः ॥९२॥
ऐंद्रजालिकपक्षेऽपि तत्कर्तृत्वं नटे यथा ।
मुक्तिस्तदातिनष्टा स्यात् स्वप्नदृष्टगजेष्विव ॥९३॥
मायादीनां च कर्तृत्वं श्रुतिसूत्रैर्विबाध्यते ।
अकर्तृत्वं च यत्तस्य माहात्म्यज्ञापनाय हि ॥९४॥

विरुद्धधर्मबोधाय न युक्त्यैकस्य वारणम् ।
मायिकत्वं पुराणेषु वैराग्यार्थमुदीर्यते ॥९५॥
तस्मादविद्यमानत्वकथनं मोहनाय हि ।
असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥९६॥
अपरस्परसंभूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ।
अखंडाद्वैतभाने तु सर्वं ब्रह्मैव नान्यथा ॥९७॥
ज्ञानाद्विकल्पबुद्धिस्तु बाध्यते न स्वरूपतः ।
भिन्नत्वं नैव युज्येत ब्रह्मोपादानतः क्वचित् ॥९८॥
वाचारंभणमात्रत्वाद्भेदः केनोपजायते ।
सांख्यो बहुविधः प्रोक्तस्तत्रैकः सत्प्रमाणकः ॥९९॥
अष्टाविंशतितत्त्वानां स्वरूपं यत्र वै हरिः ।
अन्ये सूत्रे निषिध्यंते योगोऽप्येकः सदादृतः ॥१००॥
यस्मिन् ध्यानं भगवतो निर्बीजेऽप्यात्मबोधकः ।
वैराग्यज्ञानयोगैश्च प्रेम्णा च तपसा तथा ॥१०१॥
एकेनापि दृढेनेशं भजन् सिद्धिमवाप्नुयात् ।
ज्ञाने लयप्रकारा हि जगतो बहुधोदिताः ॥१०२॥
मनसः शुद्धिसिद्ध्यर्थमेकः सांख्यानुलोमतः ।
इंद्रियाणां देवतात्वभावनाप्रापणे तथा ॥१०३॥
गोविंदासन्यसेवातः प्रापणं नान्यथा भवेत् ।
अध्यात्मदृढज्ञानाद्वैराग्यं गृहमोचकम् ॥१०४॥

वागादिविलयाः सर्वे तदर्थं मनआदिषु ।
भावनामात्रतो भाव्या न हि सर्वात्मना लयः ॥१०५॥
मनोमात्रत्वकथनं तदर्थे जगतः क्वचित् ।
भक्तिमार्गानुसारेण मतांतरगता नराः ॥१०६॥
भजंति बोधयंत्येवमविरुद्धं न बाध्यते ।
नैकांतिकं फलं तेषां विरुद्धाचरणात् क्वचित् ॥१०७॥
एवं सर्वं ततः सर्वं स इति ज्ञानयोगतः ।
यः सेवते हरिं प्रेम्णा श्रवणादिभिरुत्तमम् ॥१०८॥
प्रेमाभावे मध्यमः स्याज्ज्ञानाभावे तथादिमः ।
उभयोरप्यभावे तु पापनाशस्ततो भवेत् ॥१०९॥
तपोवैराग्ययोगे तु ज्ञानं तस्य फलिष्यति ।
योगयोगे तथाप्रेम स्तुतिमात्रं ततोऽन्यथा ॥११०॥

अर्थोऽयमेव निखिलैरपि वेदावाक्यै
रामायणैः सहितभारतपंचरात्रैः ॥
अन्यैश्च शास्त्रवचनैः सह तत्त्वसूत्रै
र्निर्णीयते सहृदयं हरिणा सदैव ॥१११॥

इति श्रीकृष्णव्यासविष्णुस्वामिमतवर्तिवल्लभदीक्षितविरचिते
तत्त्वदीपे शास्त्रार्थकथनं नाम प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥